VÝZNAM ŘEKY VE MĚSTĚ

ŘEKA JAKO VEŘEJNÝ PROSTOR SOUČASNÉHO MĚSTA

TEXT PAVLA MELKOVÁ

Proměny významu řeky ve městě Civilizační vývoj vložil do podstaty charakteru a významu řeky ve městě rozpor původních a současných účelů, který se odvíjí od mizející role základního existenčního předpokladu – životní opory sídla, přes slábnutí hospodářského účelu, po výrazné posilování funkce veřejného prostoru se všemi vlastnostmi a očekáváními s tím spjatými – jako je role pobytová, společenská či kulturní.

Tento rozpor odráží mimo jiné celkovou proměnu paradigmatu společnosti, životního stylu a hierarchie hodnot, související také s poměrem pracovního a volného času, kdy zmenšování množství energie, kterou je nutné vynaložit na zajištění základní existenční potřeby, uvolňuje zvětšující se prostor pro zábavu. Tam, kde se dříve na březích řeky odehrávala práce - plavení dřeva, ledařství, mlynářství, se dnes odehrávají volnočasové aktivity. Fyzický prostor řeky je potom obrazem této kontinuální obměny.

Výrazným posunem prošel i vztah společnosti k řece – vodě jako k nebezpečí, který je rovněž odrazem celkové změny pojetí života. Motiv ochrany před ohrožením záplavami byl v podstatě vždy základem urbánního tvarosloví zejména centrální části řeky. Dnes řeku ve městě primárně vnímáme spíše jako romantické, malebné, atraktivní místo. Přesto je i v současnosti také latentním nebezpečím, živlem, který se stále dokáže vymknout lidské kontrole. V historii bylo běžné, že se nivelita měst kvůli nebezpečí vody postupně zvyšovala, úroveň nového parteru se tak někdy ocitla až ve výši původního prvního patra. Města i lidé byli schopni se postupně přizpůsobovat. Z podobného důvodu zároveň celá města zanikla a nebyla již na původním místě nikdy znovu vystavěna. V moderní společnosti sílí pocit možnosti nadvlády nad přírodou spojený s vírou ve vlastní schopnosti, stejně jako s všeobecným potlačením pokory. Namísto přijmutí faktu, že stále existuje síla s potenciálem katastrofy lidskou mocí neovlivnitelná, provázeného přirozenou schopností naučit se s ním žít, věříme v absolutní moc obranných mechanismů kombinovanou se sklonem k zatlačení reality nebezpečí do nevědomí. S budováním ochranných systémů současně dochází k vytvoření klamné iluze bezpečí a vymizení přirozených obranných instinktů. V Benátkách například do dnešní doby existuje přirozený způsob soužití s vodou, možnost opakujících se záplav je samozřejmou součástí života města. Domy nejsou stavěny tak, aby se do nich voda nedostala, ale tak aby do nich mohla proniknout, aniž by jim zásadně uškodila. Proměna vztahu společnosti k otázce rizika a jistot obecně se podle Konrada Paula Liessmanna v poslední době začíná ubírat směrem k přijmutí nejistot a rizik, namísto snahy garantovat jistoty a ne-rizika.
„... Společnost bez vize, tj. společnost, která vystřízlivěla, se musí naučit žít s nejistotami, tedy s riziky, což vede k obrácenému závěru, že odstranění nejistot muselo kdysi náležet ke složkám ‚vizionářských' společností přinejmenším jako cílová představa. Nebo řečeno jinak: jistota se stala vizí, která se zjevně v dobách neoliberálně motivované připravenosti na rizika překonala."[1]

Řeka jako veřejný prostor města Prostor řeky se dnes stává veřejným prostorem, respektive místem s potenciálem veřejného prostoru. Pro naplňování této role je zapotřebí nalézat odpovědi na otázku – v čem spočívá tento potenciál a jakým způsobem ho odhalit, vyzdvihnout, rozvíjet, doplnit? A zároveň – co očekáváme od veřejného prostoru, v čem spatřujeme jeho smysl a kvalitu?

Role řeky ve struktuře města Řeka je jedním z nosných prvků struktury města a krajiny. V topografii sídla je fenoménem hlubokého a mnohovrstevnatého významu. Je morfologickou a urbánní césurou. Je rozevřením hmoty, volným prostorem, místem vydechnutí hustě zastavěných míst, místem odstupu města od sebe samého. Její pozice je výsadní a nedotknutelná, vychází z danosti fundamentálního a původního.

Řeka je svého druhu horizontem vztahování. Je základním topografickým orientačním mezníkem. Dokonce i v názvech míst je základním určením levo či pravobřežní orientace. Je vědomou i nevědomou linií odvozování v naší mentální mapě prostoru. Je místem naředění a jím vyvolaného hraničního zahuštění jak hmotné struktury, tak informací, vjemů a času. Je místem regulace hmoty města a zpětně jakýmsi pokusem hmoty města o zvnitřnění – podrobení živlu.

Řeka je současně hranicí. Hranicí vymezující, oddělující, orientující. Hranicí „nepřekročitelnou" – pozitivní ochranou i negativní bariérou.

Řeka vnáší do statické hmoty města pohyb. Je jediným pohyblivým a zároveň setrvalým objektem, který je součástí materiální substance města.

Řeka je paměť. Řeka zde byla dřív než město. Zůstává stopou původní krajiny, otiskem zemětvorných procesů, stejně jako lidských zásahů.

Prostor okolí řeky vytváří ve městě fragment specifického charakteru, který není ani městem ani přírodou. Díky řece je město více krajinou.

Řeka je vodou, je živlem, který nám uprostřed civilizace neustále připomíná existenci skutečnosti za jejími hranicemi. Přírodním živlem, který je, na rozdíl od břehů – pevniny, nedotčený a nedotknutelný. Vodní hlubina řeky je tajemství světa za světem, který je pro člověka s pouhými jeho přirozenými schopnostmi nedosažitelným. Jako taková zpřítomňuje pro člověka i latentní blízkost nebezpečí. Utonout lze i uprostřed nejbezpečnější civilizace.

„... modrá barva nebe a modré oči chrp mezi obilím vzbuzují ve Františkovi podivnou úzkost svou hlubokostí... celé jeho tělo ztuhlo po vodě... Měl pocit hrozné volnosti. Ale jak pokročil blíž, ucouvl před obrazem oblohy, která se ve vodě zachmuřila jakousi pohromou... Udělal ještě dva kroky, a najednou měl před očima zelenou mlhu. Okamžik ještě nevěřil, a pak zakřičel v nevýslovné hrůze. Nahoře však už nebylo nic slyšet... oči, v kterých utkvěla naplno modrá úzkost, tentokráte nezapíraná."[2]

Naplnění role veřejného prostoru Charakter a kvalita fyzického rámce prostoru řeky jsou z převažující částí založeny v jeho samotné podstatě. V okrajových částech města je tvořen přírodním charakterem, morfologií a topografií, ve vnitřním městě urbánním tvaroslovím regulace a navazující stavební struktury. Případné proměny se mohou odehrát především v oblasti posílení kvality veřejného prostoru ve smyslu funkčním a kulturně-společenském.

Jak je v současné době tento cíl – kvalitní veřejný městský prostor – charakterizován obecně? Jaký je jeho smysl? Jaká je jeho podoba a fungování? A jak nejlépe a nenásilně tento cíl naplnit skrze přirozený charakter tak specifického místa, jakým je říční prostor?

Pojem veřejný prostor či zúženě veřejné prostranství používáme obvykle pro veřejně přístupný prostor, přičemž veřejná přístupnost se většinou kryje s formou veřejného vlastnictví, není to však podmínkou. Soukromě vlastněný prostor zpřístupněný na základě dohody s městem je rovněž veřejným prostorem, jedná se však vždy o statut méně stabilní.

Výhodou prostoru řeky je, že pro svůj celoměstský význam je povětšinou, jak v historii, tak v současnosti, prostorem veřejným. Její potenciál aktivního a kvalitního veřejného prostoru je vážným argumentem pro to, aby tento status byl chráněn a nebyl ohrožen privatizací zejména charakteru trvalého vlastnictví, ale i dočasného charakteru pronájmu, pokud by znamenal ohrožení plnohodnotné funkce veřejného prostoru.

Role veřejného prostoru ve městě se kromě urbanistické roviny odehrává především v úrovni kulturní, společenské a politické. Veřejný prostor je místem setkávání, dějištěm sociální a mezilidské interakce.

Kvalitní veřejné prostory umožňují a iniciují vystoupení ze soukromé sféry pro co nejširší spektrum obyvatel. Kromě věkové a zájmové diferenciace je potřeba překonávat také problém rozdílného sociálního statusu; trend autonomních separovaných komunit žijících v uzavřených kondominiích není nejlepším předpokladem fungující ideje veřejného prostoru jako platformy občanské společnosti a realizace demokracie.

„Každý jedinec potřebuje získat zkušenost ze střetnutí s druhými, aby se rozvíjel jak ve smyslu psychologickém, tek etickém. Psychologicky – lidská bytost se rozvíjí ve střídavém rytmu dezorientace a znovunabytí rovnováhy. A eticky – bolestná a nepohodlná setkání s těmi, kteří jsou odlišní, jsou jedinou cestou, jak se člověk naučí skromnosti."[3]

Veřejný prostor má reprezentační a symbolický charakter. „Je rámcem a horizontem prožívání naší vlastní existence, každodenního života i chápání nás samých."[4] Je místem a prostředkem vztahovaní nás samých k lidskému společenství a ke světu.

V neposlední řadě je veřejný prostor „materiální podmínkou politického prostoru."[5] Množství a kvalita veřejného prostoru je odrazem míry demokracie společnosti.

Předpoklad široké společensko kulturní funkce tkví v samé podstatě chápání role konkrétního místa ve městě. Výhoda prostoru řeky z hlediska

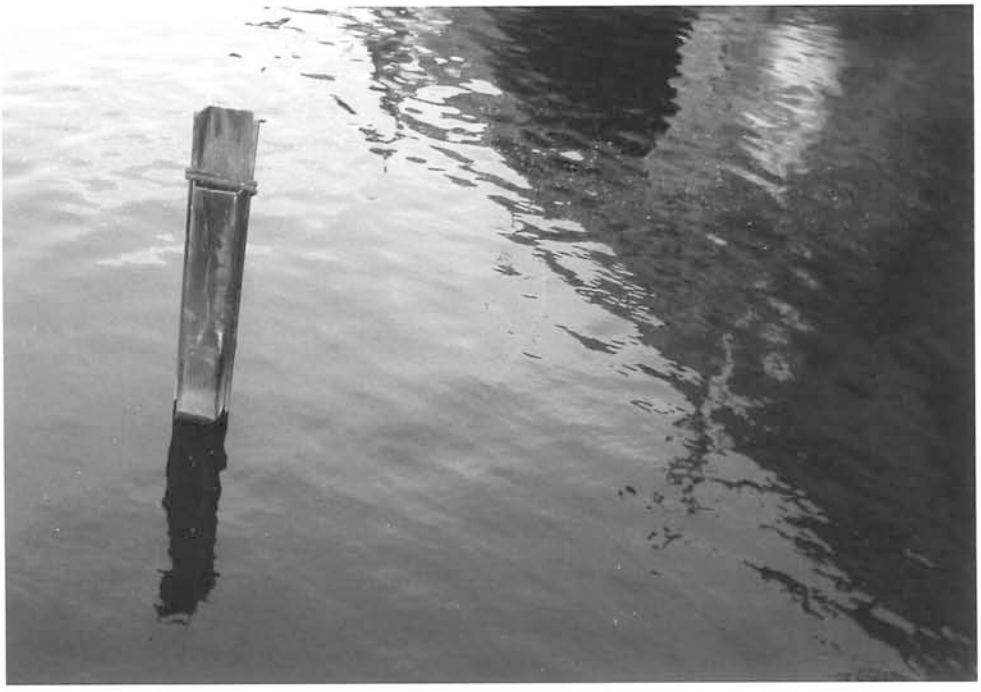

FOTO PAVLA MELKOVÁ, KRYSTOF MELKA A ARCHIV

potenciálu veřejného prostoru spočívá ve skutečnosti, že v mentální rovině, kdy město je vnímáno spíše na základě lokální identifikace, zastává roli celoměstsky společně sdíleného prostoru, provázenou pocitem, že zde jsou „doma" všichni, že toto místo patří všem.

Způsoby užívání a prožívání prostoru řeky
Veřejné prostory jsou obecně v první řadě definovány základní hmotnou urbánní či přírodní strukturou a svým charakterem. Fyzicky vymezený rámec tvoří kostru kvality veřejného prostoru. Je nositelem provozního uspořádání. Funkci je při tvorbě zapotřebí mít na paměti, patří však do kategorie proměnlivých a tekutých vlastností prostoru. Hmotně vymezený prostor vytváří také osnovu dějů. Má schopnost děje umožňovat, podporovat či iniciovat. „Design veřejného prostoru" není tvorbou veřejného prostoru. Nevytváří primárně jeho hodnotu, kvalitu celku může pouze zesílit, či oslabit.

„Je vhodnější spíše definovat charakter těchto prostorů než nějakou konkrétní funkci. Některé prostory se bezpochyby vyznačují určitou funkcí, ale ta je ve většině případů pouze dočasná a její obsah se může v průběhu doby velmi proměňovat – třeba v důsledku postupně se měnící kolektivní interpretace dané prostorové formy. Jediné, co obvykle přetrvává, je to, co bychom mohli označit jako ‚charakter'. Obsah tohoto termínu je dosti vágní a musíme ho zde proto chápat v nejširším smyslu, který se blíží pojmu temperamentu: patří sem historické odkazy, stylová jednota nebo pitoresknost, možnost četby významů, živost, tendence využívání způsoby sice rozmanitými, přesto však patřícími do jedné a téže kategorie."[6]

Základní fyzický charakter prostoru řeky je již definován – je vymezen hranicí hmotného urbánního prostoru a morfologií krajiny. Charakter je zároveň rámcově určen vlastnostmi povrchů městské materie. Je třeba ho respektovat a současně akcentovat, posilovat a rozvíjet směrem podporujícím funkce a děje veřejného prostoru. Pro identifikaci lidí s veřejným prostorem je důležitá právě jasnost jeho vymezení a čitelnost charakteru, a právě prostor řeky je skrze jednoznačnou definovanost intenzivně vnímatelným a čitelným místem, navíc s jasnou pozicí v mentálně-orientační struktuře města.

Pobytová a prožitková funkce veřejného prostoru Jednou ze základních rolí veřejných prostranství je jejich pobytový charakter pohybující se ve spektru od atrakce až k odpočinku skrze čisté vnímání samotného místa, mezi pasivním a aktivním pobýváním. „Lid chce být baven" platilo do jisté míry pravděpodobně vždy, změnila se ale míra kapacity, míra luxusu volného času. Michael Sorkin v eseji Variace na tematický park používá pro současnou přeměnu veřejného prostoru pojmy „disneylandizace" a „tematický park". Inscenovaná náhražka za reálný život vyznačující se nenáročností pasivní percepce je provázena ztrátou spontaneity a schopnosti smyslového vnímání bezprostředního světa. Vrstva uměle přidané atraktivity překrývá původní vrstvy přirozených vlastností místa, od určitého okamžiku zahuštěnosti a ubývání transparentnosti pak ztrácíme s původní vrstvou kontakt zcela. Atrakce – „tematický park" ve veřejném prostoru se pak výraznou měrou podílí na vytváření vzorce konzumního a pasivního chování obecně.

Naše smysly nicméně mají schopnost se zdokonalovat v prohlubování vnímání jemnějších odstínů vjemů s nižší mírou povrchové intenzity. Tato schopnost pak ovlivňuje rovinu vědomí, stejně jako rozumu, tedy fázi uvědomovací a vyhodnocovací. Vyžaduje však také určité úsilí, na rozdíl od pasivní percepce inscenované atraktivity. Například současná promyšlená dětská hřiště, která bezpochyby mnohostranně napomáhají rozvíjení různých schopností dětí, zároveň nechtěně děti učí již od malička naplnit přirozenou zvědavost a touhu po objevování vlastností světa vjemy zástupné umělé skutečnosti. I v dnešní době by však velká část dětí při možnosti výběru dala pravděpodobně přednost hře třeba v rámci obyčejného břehu u vody. Říční břehy jsou ideální příležitostí k dobrodružné hře v přirozeném světě.

„Vynořuje se tak stále znovu věčná otázka, jak by se dnes mělo s tradičními veřejnými prostory vhodně zacházet, jak se při jejich ztvárňování, regulování a ‚oživování' vyhnout imitaci a zajistit jejich svébytnost (místně specifické ‚poslání')."[7]

Smyslové kvality prostoru řeky Veřejný prostor je součástí každodennosti. Je součástí estetiky každodennosti, estetiky všednosti, tedy estetiky podstaty. V dnešní době provázené ekonomickou krizí, ekologickým ohrožením a současnou existenciální krizí spojenou s celkovou ztrátou

kontinuálního horizontu hodnot společnosti, kdy bude zapotřebí hledat subtilnější zdroje vjemů namísto dosavadního uspokojování hladu po stále intenzivnějších zážitcích, prostředkovaných novotou, zajímavostí a nenáročností povrchnosti, nabývá schopnost naplňování smyslu skrze jemné senzuální vjemy světa každodennosti na významu.

„Chce-li někdo každodennost přetvořit na vzrušující svět zážitků, očividně nepochopil její logiku a smysl."[8]

Prostředí – místo lze pouze užívat nebo také prožívat. Kromě naplnění utilitárních a pobytových funkcí je tedy úkolem veřejného prostoru zajistit prožitkový rozměr v rovině vnímání. Součástí tohoto prožitku je jak fenomenologická oblast bezprostřední smyslové zkušenosti, tak estetický vjem. Kvalitní prostředí života se vyznačuje vysokým potenciálem umožnění a iniciování prožitků na základě bezprostřední smyslové zkušenosti přímých vlastností tohoto prostředí, tedy nikoliv za pomoci inscenačních doplňků. Přináší možnost a zároveň schopnost uvědomovat si v okamžiku bezprostředního pobytu v určitém místě další vrstvy jeho podstaty. Toto vědomí zakotvuje naši vlastní existenci, přibližuje ji principu a vzdaluje vrstvě zdánlivé existence, která je možná příjemnější, ale umělejší vrstvou reality. Toto uvědomování si a s ním související prožívání se odehrává také na základě znalostí, jeho důležitou součást nicméně tvoří schopnost bezprostředního čtení prostředí v časoprostorových souvislostech.
Právě břehy řeky ve městě jsou v současné době veřejným prostranstvím, kde pobytový charakter může převažovat nad utilitárním. Jsou tedy místem, kde prožitkový rozměr nabývá na významu.

V prožitku prostoru řeky hraje zásadní roli fenomén vody. Její vnímání se odehrává v rovině symbolické, archetypální, atavistické, fenomenologické. Ve skutečnosti vody je latentně přítomno pohlcení, je ne-vzduchem, ne-obyvatelnem, zalknutím, silou, nezkrotností, nepředvídatelností, neovládnutelností. Je osvěžením, ne-žízní, čistotou, kolíbáním, konejšením, zchlazením, nadnášením, plynutím.

Voda jako živel v nás vyvolává atavistické pocity. Probouzí v nás hluboko zasuté instinkty našich předků. Nevysvětlitelně ale neodolatelně a nutkavě nás přitahuje, fascinace pohledu do tekoucí či hluboké vody je podobná fascinaci pohledu do ohně, která se může stát až hypnotickým stavem.

Voda sama o sobě je symbolem klidu, čistoty, ticha. Uklidňující zvuk kapající vody je často používaným motivem japonských zahrad. Je dynamickým prvkem jinak statického městského prostoru. Motivy zčeřené hladiny, tekoucího proudu či zvuku pohybu vody obohacují městský prostor o děje.

Současný rozvoj prostoru řeky jako veřejného prostranství města Řeka tu je. Je samozřejmostí a současně vzácností. Je vždy vnitřně nezávislá a zvenčí spoutaná.

A město si k ní hledá vztah. Hledá způsob a míru jejího respektování či přetváření.

Jaký obecný přístup k rozvoji prostoru řeky zvolit tak, aby naplnil úlohu veřejného prostoru a pozitivní městotvornou roli ve struktuře urbanismu města?

Je zapotřebí mít na paměti, že prostor řeky je ve městě v současné době jakýmsi rodinným zlatem. Jeho sémantický, pobytový a městotvorný potenciál je ve své specifičnosti nenahraditelný, není ani alternovatelný žádným prostorem podobného charakteru. Hlavním nebezpečím, které mu v současném rozvoji města hrozí, není paradoxně jen zanedbanost či nevyužitost, jak by se mohlo na první pohled zdát, ale především riziko přetíženosti; zahlcení konzumními aktivitami, komercí a „disneylandizací", stejně jako řešením utilitárních potřeb města, které primárně nesouvisí s potřebami místa samotného.

Z hlediska celkového urbanismu by rozvoj města měl ctít a posilovat roli řeky jako prázdného prostoru – šanci pro své uvolnění, vydechnutí. Měl by zachovávat a budovat průhledy a přístupy. Měl by v urbanistickém plánování respektovat orientaci vloženou řekou spolu s topografií terénu do struktury města. Důležité je zachování jednoznačných charakteristik „přírodních" a „regulovaných – vystavěných" částí břehů. Samostatným jevem pak jsou ostrovy, které umožňují prožívat mezeru prázdného meziprostoru „zevnitř", „dotýkat se" prázdna, být v prázdnu.

Z hlediska detailního utváření prostorů by měl být uchováván, odhalován, posilován a umocňován pobytový a fenomenologický potenciál prostoru břehů řeky, a to způsobem, který nevyžaduje, anebo pouze v minimální míře, přidávání vrstvy přídatné atraktivity. Je třeba si uvědomit, že

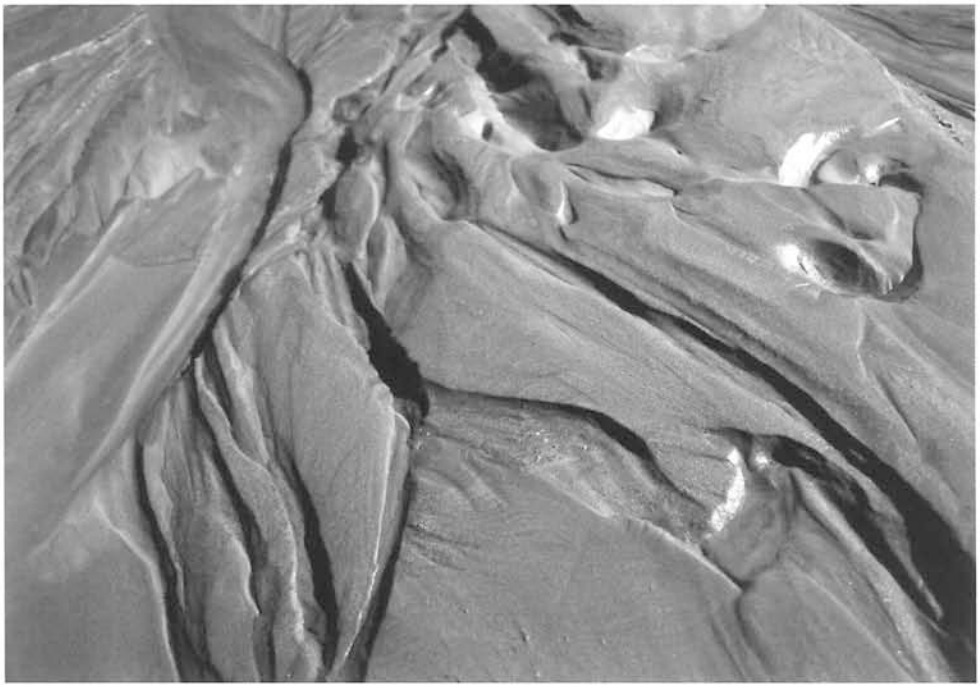

nejcennějším prvkem místa je voda sama a pobytová atraktivnost spočívá často v pouhém jejím zpřístupnění.

Z hlediska správy a užívání by prostor řeky a říčních břehů měl být ochráněn od možnosti komerčního vytěžování místa, které pouze jednostranně čerpá z jeho přirozených kvalit.

Měly by se zde odehrávat akce a činnosti s vysokou mírou empatie vůči místu, se schopností začlenit jeho vlastnosti do svého charakteru. Měly by být posilovány přirozené funkce místa, jako je funkce cesty (důležitý je moment plynulé průchodnosti), pobyt – klid, odpočinek, bohatost přirozených vjemů, kontakt s přírodou.

V případě zásahů do prostoru řeky většinou platí, že méně znamená více. Prvním účelným krokem by měl být „úklid", tedy očištění prostoru od všech přídatných utilitárních objektů a zátěží, které buď neslouží primárně potřebám samotné funkce veřejného prostoru, anebo je možné tuto potřebu naplnit kultivovanější formou. Stejně tak vymístění všech funkcí, které nejsou součástí role veřejného prostoru samotného (například parkoviště), ale řeší nesouvisející potřeby města na úkor svého prostoru a kvality.

Prostor řeky, který je sám o sobě kvalitním urbánním a přírodním prostředím, disponujícím přirozeným půvabem říční krajiny spolu s přísnou elegancí technického vodního díla, je zároveň místem, kde dvojnásob platí nadbytečnost a nebezpečí současného manýrismu formálního designu povrchů a doplňkových objektů. „... spousty nahodilých gest a velký podíl formální gymnastiky, jíž jde o originalitu a překvapivost, jako by veřejná půda byla prázdnou stránkou určenou pro osobní zábavu autorů projektu... uzavřené a k sobě samé odkazující kompozice."[9]

V prvé řadě by měly být zkultivovány a zpřístupněny ty části břehů, jejichž fyzická podstata s charakterem veřejného prostoru již existuje. Teprve následně by měly být v prostoru řeky budovány nové prostory. „Problémem budoucnosti je u nás prázdný prostor, už nepotřebný veřejný prostor smršťujícího se města. Nemáme nedostatek, ale přebytek veřejného prostoru."[10] Neplatí teze čím více veřejných prostorů, tím lépe. Množství by mělo odpovídat naplňování rolí veřejných prostranství ve městě a současně možnostem města v jejich spravování, zejména z ekonomického hlediska. Veřejný prostor, který je součástí optimálního množství ve městě, pak nemusí městu vydělávat. Je základní službou města jeho obyvatelům. Nesmí být tedy zatížen kritériem ekonomické výtěžnosti, pokud by se tak dělo na úkor plnění jeho primární funkce. Stejně tak není ve specifické krajině říčních břehů nutné ani žádoucí, aby všechna místa byla přístupná a intenzivně využívaná. I oáza nedotčené přírody, stejně jako nepřístupnost regulačního technického díla, sehrávají svojí roli v obrazu města.
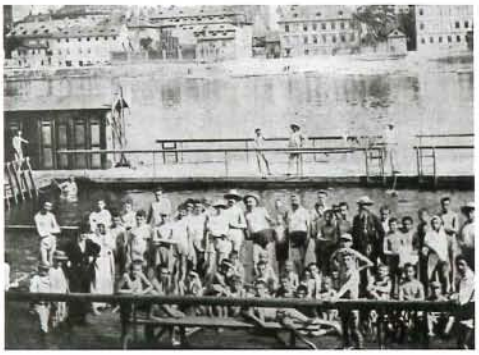
1 Konrad Paul Liessmann, Hodnota člověka, Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, Praha, 2010
2 Jan Čep, Dvojí domov, Praha, 1991
3 Richard Sennet, Prostory demokracie, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý Řez, Praha, 2012
4 Juhani Pallasmaa, Obývání prostoru a času – ztráta a návrat veřejného prostoru, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý Řez, Praha, 2012
5 Manuel de Sola-Morales, Nemožný projekt veřejného prostoru, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý Řez, Praha, 2012
6 Oriol Bohigas, Forma veřejného prostoru, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý Řez, Praha, 2012
7 Klaus Selle, Veřejné prostory evropských měst – rozpad a zánik, nebo proměna a oživení? Argumenty a protiargumenty, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý Řez, Praha, 2012
8 Konrad Liessmann, Universum věcí, Academia, Praha, 2012
9 Oriol Bohigas, Forma veřejného prostoru, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý řez, Praha, 2012
10 Klaus Selle, Veřejné prostory evropských měst – rozpad a zánik, nebo proměna a oživení? Argumenty a protiargumenty, V: Petr Kratochvíl (ed.), Architektura a veřejný prostor, Zlatý řez, Praha, 2012